

SARDES ARTEMİS MABEDİ

Arkeolog. İ. TUNAY

Sardes Artemis Mabedi, Manisa'nın Salihli ilçesine bağlı meşhur harabelerin bulunduğu Sart köyündedir. Şehir; Lidya kralı Krezüs'un ünlü "Altın Şehridir". Bu devirden kalma, Lidya binası diye bilinen bir Sunak ve arkaik devre ait bir mabed vardır. Fotoğraf ve plânlarını gördüğümüz mabed ise, arkaik mabedin üzerine inşa edilmiş Klâsik devir sonuna ait olanıdır.

Sardes ve dolayısıyla mabed üzerinde araştırma yapanlar arasında, ilk defa burayı ziyaret eden, 1670 senesinde Thomas Smith¹ olmuş ve mabed ile ilgili bir eser yazmıştır. 1699 senesinde Edmund Chuskull² ve 1750 senesinde iki Alman J. A von Egmont ve J. Heyman³ gördükleri 6 sütundan ve bunlardan birinin yerinden oynatılmış olduğundan söz ederler. 1750 senesinde Fransız Charles de Peyssonel⁴ Sardes'e geldi. Charles, basılmak üzere harabelerin şekillerini çizen ilk ziyaretçidir. Bir sütunun yıkıldığından bahseder. 1764'de Sardes'i ziyaret eden Richard Chandler⁵, iki parçalı arşitrav, ante ve sütunların güzelliğinden bahseder.

¹ H. C. Butler, The Temple of Artemis, Leyden, 1925. c. II. ks. I. Epistolae Quatuor, 1674. s. 136-137.

Septem Asiae Ecclesiarum Notita, 1676. s. 27-32.

² Travels in Turkey and back to England, London, 1747.

³ Travels through part of Asia Minor, the islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt, Mt. Sinai etc. Translated from the Low Dutch. 2 cilt, London, 1759, I. s. 147.

⁴ Observations historiques et géographies sur les peuples barbares,

Paris, 1765, s. 336-337.

⁵ R. Chandler, Travels in Asia Minor. London, 1776, s. 252.

1812'de Sardes'e gelen C. R. Cockerell⁶, mabedin bir plânını vermektedir.

Bundan sonraki ziyaretçiler ve bunların sonuncusu olup maksatlı bir şekilde buraya gelmiş olan Amerikalı Butler, Sardes Artemis Mabedinde gerekli kazının yapılmasına karar verir. 1910-14 seneleri arasında, 5 kazı mevsimi sonunda hafredilmiş bir Artemis mabedini gün ışığına çıkarmaya muvaffak olur.

1958 senesinden sonra, Amerikalı Prof. Hanfmann başkanlığında mabedin içinde ve güney-doğusunda bazı sondajlar yapılmıştır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, mabeden önce yapılmış bir Lidya binası ve arkaik tarzda daha erken devre ait bir mabed vardı. Bunlardan Lidya binası, dikdörtgen plânlı, kumtaşından yapılmış, yedi basamaklı bir yapıdır. Mahiyeti tam olarak anlayamamış, Yunanlılar zamanında sunak olarak kullanılmıştır. Kum taşından ibaret yapının tarihlen-dirilmesine, Krezüs devrine (M. Ö. VI. y. y.) ait bir sikkenin bulunması yardımcı olmuştur.

Uzun seneler Pers'lere Satraplık merkezliği yapmış olan Sardes şehri M. Ö. 499 senesinde İonya'luların tahribine uğradığında arkaik mabedde şehirde yıkılan ve yakılan yerler arasında bulunuyordu. Mabedin tamiri hususunda Satrap Artafernes gerekli emirler vermiş ve restorasyon işlerine başlanmıştır. Çok az izlerine rastlanan bu erken örnekden sonra 350 yıllarında bugünkü mabed inşa edilmiştir. Kült heykelinin yanındaki yarıklardan çı-

⁶ William Martin Leake, Journal of a Tour in Asia Minor. London, 1824, s. 342.

karılan M. Ö. 4-2 y. y. ait madenî paralar mabedin bu devrede de kullanıldığını göstermektedir.

İskender zamanında veya ölümünden sonra tahrip edildiğine dair bir delile sahip değiliz. Yalnız ya İskender'in mirasçıları zamanında yahutta bir zelzele neticesinde tahrip olduğuna dair mimarî kalıntılar bize ipucu vermektedir. M. Ö. 2. y. y.'da tekrar tamir gören mabed, hiç bir zaman tamamlanamamıştır. Bu devrede ihtiyacı olana ödünç para vermiş, bir nevi "Banka" vazifesi görmüştür. M. S. I. y. y.'daki bir zelzelede bir kere daha yıkılmış, tarihe ince detaylar yönünen tamamlanamamış olarak geçmiştir. Bizanslılar zamanında güney-doğu köşesine çift apsisli bir Kilise ilâve edilmiştir. Bu zamanda da "Akıl Hastanesi" olarak kullanılmıştır.

Yapıdan arta kalan ayaktaki iki sütun ve bu Kiliseyi bugünde görmek mümkündür.

Sardes Artemis mabedi, psevdodipteros tarzındadır. Ön ve arka cephesinde iki sıra, uzun yan kenarlarında ise bir sıra sütun dizisi vardır. Kısa tarafları 8, uzun tarafları 20 sütunludur. Mabedin kısa tarafları sitilobatın alt ucundan 45,55 m., uzun tarafları 97,94 m.'dir. Yedi basamaklıdır. Fakat üstten iki sırası kaybolmuştur. Bu kadar yüksek bir kaide, Hellenistik devirde Anadolu'da mevcut bir tradisyonu göstermektedir. Basamaklar 21-23 cm. yükseklikte, 36-37 cm. genişliktedirler. Taş işçiliğinin en güzel örneklerinden birini basamaklarda görebiliriz.

Sütunlar, başlı başına birer kaideye sahiptir. Kare plintoslar üzerinde, üst üste yuvarlak konkav ve konveks levhalar bulunur. Eski İon üslubu adı verilen bu şekildeki kaideler, doğu cephesindeki iki sütun kaidesi hariç olmak üzere bütün sütun kaidelerine tatbik edilmiştir.

Doğu cephesindeki iki sütun kaidesi Arkeoloji dilinde postament olarak geçen yüksek sütun kaideleridir. Bu kaidelerin üzerlerinin süslü olduğuna dair izler bugünde mevcuttur. Yunan mimarisinde bu tip kaidelere rastlamıyoruz. Bu tazrdaki

sütun kaidelerinin menşeyini Doğu Sanatında aramamız lâzımgelir. Sardes Artemis mabedinde görülen bu tezyini motiflerle kaplı kaideleri, mabedi inşa eden sanatkarın buluşu olarak kabul edemeyiz. Çünkü Anadolu'da, bazı yerlerde sütun kaidelerinin süslenmiş olduğunu görüyoruz. Lidya kralı, Kreziüs'ün, Efes Artemis mabedine hediye ettiği 36 sütunun kaideleri üzerinde ve yine Didyma Apollon mabedinin cephesindeki 8 sütun üzerinde görebiliriz.

Motifli sütun kaidelerinin menşeyinin doğuda aranması lâzımgeldiği fikrinin doğruluğunu, Tyreos kralı Hiram tarafından yaptırılan Jenovah⁷ mabedi ile Hitit mimarisinde⁸ ve Asur mabedlerinde⁹ görmek mümkündür. Bunların hemen hepsi ilk görüşte postamentleri akla getirir.

Batılı sanatkarlar, Doğu özelliklerini batılı ölçülere uydurarak kullanmışlardır, diyebiliriz.

Sardes Artemis Mabedi üç kısımda incelenebilir :

- 1) Pronaos,
- 2) Naos (sella),
- 3) Opistodomos,

1. Pronaos : İki girişi vardır. Batıdakine merdivenle çıkılır.

Her iki giriş tarafının önünde de ikişer sütun vardı. Batı taraftaki sütunlar kaideleri ile birlikte kaybolmuşlardır.

2. Naos : Mabedin en problemlili yeri burasıdır. Naos'un ortasından geçen bir duvar mekânı ikiye bölmektedir. Bu duvar ile bunun doğusunda kalan büyük bir kült heykeli kaidesi vardır. Burada 1910-14 senelerindeki kazı sırasında bir dev kadın başı bulunmuştu. Baş Amerikaya bir çok eser ile beraber götürülmüştü. Fakat Halil Edhem beyin¹⁰ şahsî gayreti ile geri getirilmiştir.

⁷ I Kings, VII. s. 21.

⁸ John Garstang, The Land of the Hittites, London, 1910. Lv. LXXVIII ve LXXXII.

⁹ F. Benoit, L'Architecture, c.I. Antiquite, s. 141, 145. 153 ve 157.

¹⁰ A. M. Mansel, " Halil Edhem ve Sart eserleri " Edhem H. " Hatıra Kitabı " 1948 c. II. s. 6.

G. Gruben'in¹¹ fikrine göre, dev kadın başı İmparatoriçe Faustina'ya aittir. Bu büyük kaidede Faustina'nın heykelini taşımak için yapılmıştır. Mabedin Artemis'e ait olduğunu biliyoruz. İmparator ailesi burada mabedi Artemis ile bölüşmektedir. Ay ışığı tanrıçası Artemis (ölü kültü ile ilgili olarak) Naos'un nekropol'e bakan batı tarafında, Akropol'e bakan tarafında da İmparator ailesi ibadet görüyordu. Aynı Roma'daki Venüs mabedinde olduğu gibi.

Prof. Hanfmann'a¹² göre ise, dev başın bir kadına ait olmayıp tanrı Zevs'e ait olduğunu ve mabedinde, Zevs-Artemis'in birlikte ibadet gördükleri bir yer olduğunu söyler. Akla daha yakın geleni Hellenistik devirde Artemis'e tek olarak ibadet edildiği, Roma devrinde Naos'u bölünmek suretiyle İmparator ailesi ile birlikte ibadet gördüğüdür.

¹¹ G. Gruben, " Studien zum Artemis Timple von Sardis " Athenische Mitteilungen, 1961, c. 78, s. 192.

¹² G. M. A. Hanfmann, " The Fourth Compaign at Sardis, 1961 " Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 1962, s. 34 - 35.

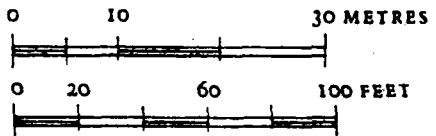
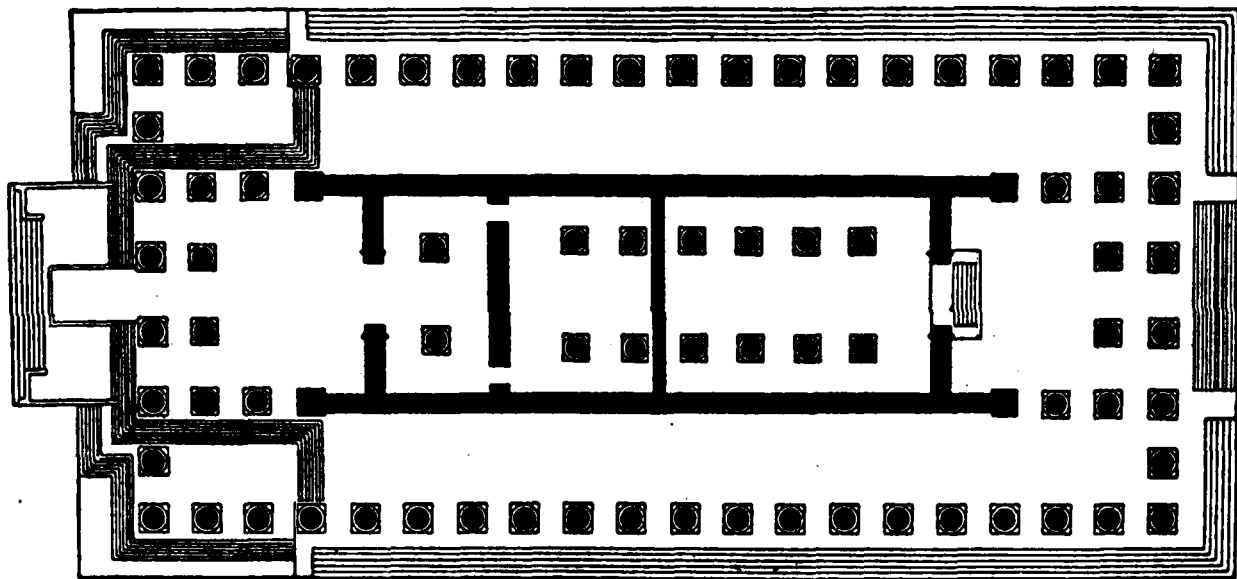
Doğu tarafına geçiş yoktur. Batıda ise, Lidya devrinde yapılan kumtaşı bina hem sunak hem de merdivenleri vasıtasıyla mabeden çıkarılan bir yer manzarasındadır.

Sardes Artemis mabedi, aşağıda kısaca sözünü edeceğimiz hususları ile, ante süsleri¹³; priene Athena polias ve Mavseleoum, Sütun kaideleri; Efes Artemis, Magnesia Artemis ve Didima Apollon sütun gövdesinin yiv adeti; Efes Artemis ve Samos Hera, sütun başlıkları; Efes Artemis, arşitrav; Priene Athena Polias ile olan benzerlikler, Sardes Artemis mabedini klâsik devir sonrasına tarihlendirmemize yardımcı olan unsurlardır. Bütün bu benzer hususlar onun Yunan Dünyasındaki yerini ve tek kalmamış bir mabed olduğunu anlatmaya kâfi gelir, sanırım.

Çift tanrılı ibadet, Korint Apollon ve Bergama Athena Polias mabedlerinde de vardır.

3. Opistodomos : İçinde iki sıra, dörderden 8 sütun vardır.

¹³ K. Human, Magnesia Am Meander, Berlin. 1904. s. 74 - 75 ve 147.

Plan : 1

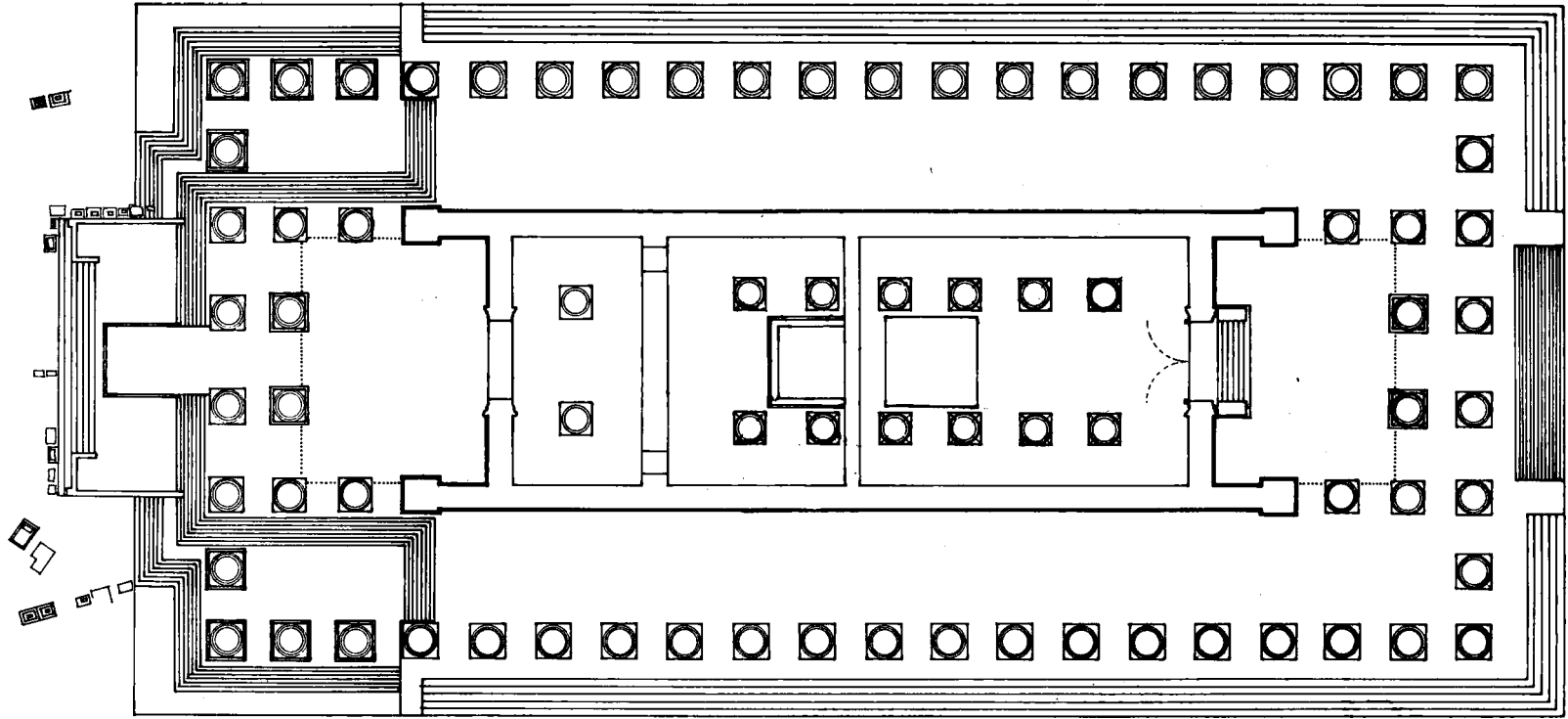
Res. 1 — Doğu Cephesi

Res. 2 — Mabedin Güney-doğu köşesine yapılmış Bizans devrine ait kilise.

Res. 3 — Ayakta kalan iki sütun.

Sardes Artemis Mabedi